

Ogniwa umacniania imperium mongolskiego w XII i XIII wieku¹

Na początku XI w. większa część obszaru obecnej Mongolii była terenem aktywności plemiennych związków mongolskich. Plemiona tureckie, żyjące wcześniej na tym obszarze, pod ich wpływem uległy asymilacji lub zostały wyparte. Poszczególne plemiona mongolskie mówiły różnymi narzeczami jednego języka, później nazwanego mongolskim, nie identyfikowały się jednak pod wspólną nazwą. Silne oddziaływanie związku plemiennego Tatarów przyczyniło się do wykształcenia poglądu, zgodnie z którym „Tatarami” nazywano wówczas także plemiona mongolskie, przy czym Tatarów właściwych nazywano „Białymi Tatarami”, zaś Mongołów „Czarnymi Tatarami”. Jeszcze pod koniec XII w. nazwa „Mongołowie” nie była znana, a jej pochodzenie nie zostało dotychczas jednoznacznie wyjaśnione. Zauważa się, iż ostatecznie została ona przyjęta dopiero po utworzeniu zjednoczonego państwa mongolskiego za czasów Czyngis-chana (1206–1227), kiedy zaistniała potrzeba nadania wspólnej nazwy wszystkim plemionom mongolskim, tworzącym jedną narodowość. Sami Mongołowie nie od razu przyjęli tę nazwę. W przekazach perskich, arabskich, ormiańskich, gruzińskich i ruskich Mongołowie nadal nazywani byli Tatarami², a nazwa ta obejmowała całe zespoły wielu różnorodnych plemion. Wpływ na to miały m.in.: intensywny proces migracji ludów pasterskich i koczowniczych, do których należeli zarówno Tatarzy, jak i Mongołowie; przenikanie różnych wartości kulturowych; procesy wzajemnego wyniszczania się i asymilacji³.

¹ W artykule kontynuuje się rozważania na temat tworzenia podstaw państwowości mongolskiej. Kształtowanie kultury nomadycznej oraz działalność ludów koczowniczych Azji Północno-Wschodniej przedstawiono, [w:] M.T. Mencil, *Nomadowie w przestrzeni mongolskiej*, „Cywilizacja i polityka” 2015, nr 13, s. 174–192.

² *Historia powszechna*, t. 3, Warszawa 1966, s. 587.

³ L. Bazylow, *Historia Mongolii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 23–24.

Jedynie chińskie kroniki czasów chińskiej dynastii Tang (618–970) odnotowywały kontakty z plemionami lokalizowanymi wówczas w północnej i wschodniej części współczesnej Mongolii, którym przypisywano nazwę „Mongolowie”. Wraz z jej upadkiem zaniknęła także nazwa „Mongol”, która pojawiła się ponownie w chińskim piśmiennictwie dopiero w połowie XII w. Etymologia nazwy ludów mongolskich nie została wyjaśniona, a niektórzy badacze łączą jej źródłosłów ze znaczeniem *dzielny, mężny*⁴.

Literatura przedmiotu dowodzi, że nazwę „Mongol”, stosowaną do określenia ludów mongolskich, nosiło pierwotnie jedno z pomniejszych plemion mongolskich, z którego wywodzi się grupa etniczna zdolna do siłowego zjednoczenia poszczególnych plemion i stworzenia rozległego imperium pod rządami jej przedstawiciela, co przyczyniło się w kolejnych latach do upowszechnienia się nazwy, przyjętej następnie przez kolejne pokrewne plemiona⁵. Zatem Mongołowie tworzą jedną z trzech spokrewnionych ze sobą azjatyckich grup etnicznych, obejmowaną wspólną nazwą ludów ąłtajskich. Pozostałe grupy to ludy tureckie i tungusko-mandżurskie. Ich praojczyzna nie została jednoznacznie zidentyfikowana. Dostrzegając bliższe związki między ludami ąłtajskimi i uralskimi (ugrofińskimi i samojezdzkimi), część uczonych sytuuje ją między Ąłtajem a Uralem. Inni zaś umiejscawiają ich pierwotne siedziby daleko na wschodzie, na obszarach gór Czanganu, za czym przemawiać ma bliższy związek języków ąłtajskich przede wszystkim z koreańskim, a także japońskim, oraz liczne fakty historyczne, wskazujące na zachodni kierunek ekspansji ludów ąłtajskich⁶.

Ojczysta ziemia Mongołów obejmowała na początku XIII w. rozległe obszary rozciągające się od jeziora Bajkał po wielką pustynię Gobi i od gór Czangan do Ąłtaju. Do tego czasu nie wytworzył się na tym terenie jednolity system zarządzania. Terytorium zasiedlone było przez stale ze sobą walczące niezależne plemiona, które nie tylko ze sobą rywalizowały, lecz podlegały także wpływom wrogów zewnętrznych. Na zachodzie, wschodzie i południu istniało kilka silnych, zjednoczonych organizmów politycznych o charakterze państwowym, takich jak królestwo Tangu-tów (990–1227) oraz cesarstwa północnej i południowej dynastii Song

⁴ Ibidem, s. 22–23.

⁵ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983, s. 15–16.

⁶ Ibidem, s. 15.

(960–1126 i 1127–1279), a także dżurdzeńskiej dynastii Qin (1115–1234). Wszystkie stanowiły nieustanne zagrożenie dla rozproszonego ludu Mongolskiego⁷.

Jednak pozycja i zdolność Chin do wpływania na rozwój sytuacji politycznej w regionie systematycznie malała, co umożliwiałało tworzenie nowych układów politycznych w środowisku stepowym, a później dokonywanie przez Mongołów podbojów kolejnych jego części i poszerzania kontrolowanego terytorium, wykraczającego znacznie poza obszar ich tradycyjnych wpływów⁸.

Od upadku państwa Kitanów, które swoim zasięgiem i tak nie obejmowało całej Mongolii, do powstania w początkach XIII w. imperium mongolskiego, na obszarze Mongolii nie pojawiła się żadna poważniejsza siła polityczna zdolna do ekspansji i stworzenia nowego systemu organizacyjnego. Obszar wypełniały skłócone ze sobą żywioły plemion. Wschodnią jego część zajmowały koczownicze plemiona mongolskie, zachodnią w większości tureckie. Do najważniejszych należeli Tatarzy (na wschodzie), Kereici (w dorzeczu Toły i Orchonu), Najmanowie (na zachód od Kereitów), Merkici (w dorzeczu Selengi) i Ojraci (prawdopodobnie na Syberii poza granicami współczesnej Mongolii). Niektóre z tych plemion tworzyły niewielkie lokalne państewka, a poszczególne ludy Mongolii reprezentowały różny poziom rozwoju społecznego⁹.

Proces rozkładu ustroju rodowego dokonał się najszybciej wśród tych nomadów, którzy znaleźli się pod wpływem Chin. W głównym stopniu przyczyniły się do tego gospodarcze i polityczne kontakty z organizacją państwową Chin oraz częstsze niż gdzie indziej przechodzenie do osiadłej gospodarki rolnej. Najwięcej elementów ustroju rodowego zachowali natomiast mieszkańcy północnych obszarów leśnych, wśród których na przełomie XII–XIII w. nie wykształcił się jeszcze zróżnicowany system klasowy. Wśród szczepów mongolskich przeważali w tym czasie stepowi nomadzi¹⁰.

⁷ Baabar, *Dzieje Mongolii*, tłum. S. Godziński, Warszawa 2005, s. 44.

⁸ S. Kałużyński, op.cit., s. 15–16; ibidem, s. 17.

⁹ S. Kałużyński, *Mongolia*, Warszawa 1965, s. 49.

¹⁰ Ibidem, s. 50.

Wierzenia i praktyki religijne szczepów mongolskich, jak i przeważającej większości nomadów, osadzone były na szamanizmie. Czczono niebo, ziemię i słońce i księżyc, obdarzając je odpowiednimi nazwami, np. Môngke Tengri – Wieczne Niebo, Etügen – Matka Ziemia. Niebo było bóstwem męskim, a Ziemia – żeńskim. Ich opieka i pomoc zapewniała szczęście i powodzenie. Do bóstw opiekuńczych należały też duchy przodków. Ich wizerunki nazywano *ongonami* i umieszczano w eksponowanych miejscach w jurcie. Wierzono także w istnienie znacznej liczby duchów, a wśród nich rozpoznawano szkodliwe, wywołujące m.in. chorobę, śmierć, pomory i inne nieszczęścia oraz władające określonymi obszarami ziemi i wód, które nazywano *eden* (pan, gospodarz) i *kan* (chan, władca). Do systemu wierzeń Mongołów należała wiara w duszę ludzką, ale nie wytworzyło się pojęcie kary lub nagrody w życiu pozagrobowym, w zależności od postępowania na ziemi¹¹.

Cześć oddawana bóstwom wyrażała się głównie w składaniu ofiar. Wyobrażeniom bóstw znajdujących się w jurcie ofiarowywano pierwszą część napojów (przeważnie z mleka) i pokarmów przed ich spożyciem. Ofiary bóstwom składano także w formie części zwierząt hodowlanych, zabijanych do celów spożywczych. Warunkiem właściwego wypełnienia obrządku było nienaruszenie kości zwierzęcia, które rozdzielano w miejscach połączeń stawowych, a następnie kości spalano. Innym zwyczajem było ofiarowanie bóstwom konia, którego jednak nie zabijano, lecz pozostawiano w stadzie jako własność ducha. Nikt nie miał do niego prawa, nie wolno było go dosiadać, a dla odróżnienia od innych wplatanemu w grzywę wstążkę¹².

Pośrednikiem między ludźmi i duchami był *bõe* (szaman), przy czym funkcje szamańskie nie były zastrzeżone dla mężczyzn, często obrządki sprawowały także kobiety. Wiara, że wszystko co się dzieje na świecie jest sprawą działalności duchów, czyniła z szamana wróżbitę, znachora i czarownika w jednej osobie. Nie wykształciła się żadna forma organizacji przedstawicieli kultu oraz kanonu religijnego. Wpływy szamanów były znaczne wśród ludności, jednak o niewielkiej skuteczności oddziaływania na decyzje o charakterze państwowym podejmowane przez wład-

¹¹ Idem, *Dawni Mongołowie...*, s. 93.

¹² Ibidem, s. 94–95.

ców. Siła oddziaływania zależała w głównej mierze od autorytetu szamana i jego popularności, to jednak jego opinie dotyczące powodzenia planowanych przedsięwzięć często nie były brane pod uwagę przez dokonującego wyboru władcę. Szaman, który nie spełniał oczekiwań dotyczących np. uzdrowienia chorego, mógł zostać znieważony, pobity, a nawet zgładzony przez krewnego chorego¹³.

Obok rozmaitych obrzędów religijno-obyczajowych, które nie miały charakteru periodycznego (np. pogrzeby), Mongołowie kultywowali także dni świąteczne i uroczystości, m.in. świętowano szesnasty dzień pierwszego miesiąca lata, który był dniem pełni księżyca, lecz dotychczas nie został wyjaśniony charakter tego święta. Dziewiątego dnia miesiąca maja Mongołowie wylewali nowy kumys na ziemię i urządzali w tym dniu wielkie święto plemienne, pijąc po raz pierwszy w bieżącym roku świeżo przygotowany kumys. Pierwszego dnia pierwszego miesiąca roku Mongołowie składali ofiary Niebu¹⁴. Świąt tych było z pewnością więcej, na co wskazują przekazy wielu podróżników.

Koniec XII w. był okresem ostrej walki wewnątrz rodów i między związkami plemiennymi, na czele których stali przedstawiciele kształtującej się klasy możnowładców, posiadających wielkie stada zwierząt pasterskich, wielu niewolników i ludzi feudalnie zależnych. Nie ujawnił się jednak czynnik dominujący w postaci potężnego i despotycznego władcy, zdolnego do narzucenia własnej woli i sprawowania rządów nad wszystkimi plemionami. Każde plemię miało swojego księcia i władcę, a wszyscy oni współzawodniczyli między sobą, walcząc i tworząc tymczasowe koalicje polityczne, lub organizowali wspólne grabieżcze wypadki na terytoria zajęte przez ludność osiadłą, głównie mieszkańców w granicach Chin¹⁵. Pokonane plemiona popadały w zależność od zwycięzcy, a możni stawiali się ich wasalami. Powstawały coraz większe związki plemienne („ułusy”), dysponujące coraz większymi siłami zdolnymi do organizowania dużych wypraw grabieżczych w przygranicznych obszarach Chin. Na początku XIII w. różnoplemienne możnowładztwo skupiło się wokół stepowych

¹³ Ibidem, s. 96–97.

¹⁴ Ibidem, s. 97–99.

¹⁵ *Historia powszechna*, op.cit., s. 590.

Mongołów, którym przewodził Temudżyn, nazwany później Czyngischanem¹⁶.

Według *Tajnej historii Mongołów* praprzodkami Temudżyna był Börte Czino (Szary Wilk) i jego żona Goa Marał (Piękna Łania), którzy przywędrowali na ziemie mongolskie i założyli obozowisko u źródeł Ononu przy górze Burkan Kałdun¹⁷. Pradziad Temudżyna – Kabul – był pierwszym twórcą i przywódcą zjednoczenia plemiennego o charakterze wczesnofeudalnego państwa. Kabul był przywódcą szczepów koczujących w dorzeczu Kerulenu i Ononu. Prowadził on nieustanne walki z Dżurdżenami i Tatarami, a w starciu z tymi ostatnimi poniósł w 1161 r. klęskę, która spowodowała rozpad chanatu staromongolskiego¹⁸. Ojciec Temudżyna – Jesúgej-baatur – był potomkiem mongolskiego władcy i nieintronizowanym władcą plemienia Tajczuitów, pochodził z rodu Bordżygón mongolskiego plemienia Tajczitów. Jesúgej w 1171 r. został otruty przez Tatarów, w chwili gdy Temudżyn miał dziewięć lat¹⁹. Matka – Hóelún – z Ołkunutów była drugą żoną Jesúgeja. Z pierwszą żoną, nieznanego imienia, miał Jesúgej dwóch synów: Bektera i Belgúteja. Natomiast Hóelún urodziła mu czterech synów w następującej kolejności: Temudżyn, Kasar zwany Dżoczi Kasar, Kacziun i Temúgi oraz jedną córkę imieniem Temúlún²⁰.

Dokładna data narodzin Temudżyna jest trudna do jednoznacznego ustalenia. Z pewnością urodził się w latach 1155–1167, a w literaturze przedmiotu wskazuje się 1155 lub 1162 r., w zależności od źródła – chińskiego lub muzułmańskiego. Sami Mongołowie uznają, iż urodził się on w 1162 r. i w odniesieniu do tej daty organizują uroczyste jubileusze²¹.

Lata młodości spędził Temudżyn w trudnych warunkach. Jego rodzina opuszczona przez poddanych i krewnych, pozbawiona opieki rodu, nieustannie narażona była na różne niebezpieczeństwa. Zagrażali jej nawet ziomkowie, z obawy, że dorastający synowie Jesúgeja zechcą odzyskać

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kałużński, Warszawa 1970, s. 33.

¹⁸ L. Bazyłow, op.cit., s. 69–70.

¹⁹ Baabar, op.cit., s. 46.

²⁰ S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 22.

²¹ J. Man, *Czyngis-chan. Życie, śmierć i zmartwychwstanie*, tłum. K i P. Chojnaccy, A. Weseli-Ginter, Warszawa 2006, s. 57.

utraconą po śmierci ojca pozycję i ukarać zdrajców. Przywódca Tajczuitów – Tarkútaj Kiriłtuk – napadł na rodzinę owdowiałej Hóelún i porwał jej najstarszego syna Temudżyna²², który jednak, dzięki sprzyjającym okolicznościom, zdołał zbiec z niewoli. Pomocy udzielił mu sprzyjający poddany – Sarkan Szira i jego dwaj synowie²³.

Ważnym wydarzeniem w życiu Temudżyna było uprowadzenie przez Merkitów jego żony, jakoby w odwecie za uprowadzenie niegdyś przez Jesúgeja matki Temudżyna należącej do jednego z władców Merkitów. By ratować żonę, Temudżyn zwrócił się o pomoc do władcy Kereitów Wangchana, który był niegdyś przyjacielem jego ojca. Pomoc tę uzyskał i wraz z innym sojusznikiem – Dżumaką – napadł na Merkitów, odbijając żonę²⁴. Wydarzenie to dało początek sojuszowi Temudżyna z Wangchanem i Dżumaką, a ten ostatni stał się jedną z najważniejszych postaci stojących u jego boku w czasie pierwszych podbojów i łączenia plemion mongolskich.

Jak to bywało w świecie nomadów, sojusze nie były jednak zbyt trwałe. Prowadząc w kolejnych latach wiele bitew międzyplemiennych, Temudżynowi sprzeciwił się także Dżumaka. Musiał jednak uznać wyższość pierwszego i z jego rozkazu został zgładzony. Sukcesy osiągnane w walkach międzyplemiennych przyczyniły się do coraz większego uznania i szacunku, jaki zyskiwał Temudżyn wśród koczowników. Ostatecznie w 1206 r. zdobył tron chana i otrzymał tytuł Czyngis-chana²⁵, który nadał mu ówczesny *churał* [kurułtaj] (zgromadzenie plemion mongolskich) podczas wiecu zorganizowanego nad Błękitnym Jeziorem²⁶. Dążąc do stworzenia jednolitego państwa, Czyngis-chan zwyciężał i podporządkowywał sobie kolejne plemiona, w tym Merkitów, Kereitów i Najmanów. Jego państwo powstało siłą oręża i tą metodą prowadziło dalszą ekspansję, a jego system organizacyjny wyznaczały reguły wojskowe. Organizacja sił zbrojnych została wysunięta na pierwsze miejsce w strukturach państwa. Utworzona armia stanowiła dużą, regularną i zdyscyplinowaną instytucję, w której

²² S. Kałużński, *Mongolia...*, s. 50.

²³ Idem, *Dawni Mongołowie...*, s. 24.

²⁴ Idem, *Mongolia...*, s. 51.

²⁵ L. Bazyłow, op.cit., s. 77.

²⁶ J. Man, op.cit., s. 80.

najmniejsze nieposłuszeństwo karano śmiercią. Jej liczebność systematycznie rosła, a służbę wojskową pełnili wszyscy mężczyźni zdolni do władania bronią.

Podstawową jednostką wojskowo-administracyjną był *mingan* (tyśiąc), którego dowództwo obejmowali specjalnie wyznaczani pełnomocnicy wodza, także jego krewni. Mingany dzieliły się na setki i dziesiątki, a największym zespołem sił zbrojnych był *túmen* (korpus), składający się z 10 tys. ludzi. Dowództwo nad nimi otrzymywali najbardziej zaufani dostojnicy z otoczenia Czyngis-chana, wśród nich najstarszy jego syn – Dżuczi. Kilka korpusów rozmieszczono na kresach państwa, zaś jeden stacjonował w centrum. Bezpieczeństwa wodza strzegł oddział gwardii przybocznej, składający się z 10 tys. żołnierzy, pełniąc służbę u boku wodza dniem i nocą. Gwardia miała charakter elitarny, zatem w jej szeregach wchodził synowie dowódców minganów, setników i dziesiątników. Czyngis-chan osobiście dokonał jej podziału na oddziały i wyznaczał dowódców oraz przydzielał zadania²⁷.

Kształtując system organizacji społecznej państwa, Czyngis-chan rozwijał jego feudalny charakter, nadając różne tytuły i godności, w tym zwolnienie od pewnych kar, oraz przywileje ułatwiające bezpośrednie stosunki z chanem. Wyraźnie umacniała się hierarchizacja feudalna, rozszerzała się krąg nowej elity społecznej i politycznej. Rozdzielając ludzi, pastwiska i przywileje, Czyngis-chan zadbał o swoją rodzinę. Matka wraz z najmłodszym jego bratem otrzymała 10 tys. ludzi, czterech synowie – Dżoczi, Czagataj, Ugedej, Tuli – od 5 do 9 tys. ludzi, zaś braciom przydzielił po 1,5–4 tys. ludzi²⁸.

Państwo o tak zmilitaryzowanych strukturach nie mogło funkcjonować, ograniczając się wyłącznie do własnych spraw wewnętrznych. Olbrzymia armia oczekiwała kolejnych wyzwań. Celem, jaki siłom zbrojnym wyznaczył Czyngis-chan, był największy, choć w tym okresie znacznie osłabiony przeciwnik, imperium chińskie.

Po upadku dynastii Tang (618–907) Chiny ogarnął kolejny okres chaosu i ponownego rozdrobnienia i decentralizacji władzy (epoka Pięciu Dynastii i Dziesięciu Królestw 907–960), co przyczyniło się do umocnienia

²⁷ L. Bazyłow, op.cit., s. 78–79.

²⁸ Ibidem, s. 80–81.

rosnących w siłę związków plemion koczowniczych, od wieków agresywnie usposobionych w stosunku do cesarstwa chińskiego.

W 907 r. osiem plemion Kitanów, zamieszkujących pierwotnie ziemie między rzekami Amur i Sungari w Mandżurii Północnej, utworzyło silną konfederację, dysponującą siłami szacowanymi na 300 tys. jeźdźców, na czele której stanął charyzmatyczny Abaozhi, potomek panującego rodu Je-lu. W 916 r. ogłosił się on cesarzem Kitanów i skoncentrował wysiłki na budowie silnego, zmilitaryzowanego państwa, wzorując się na systemie administracyjnym Chin. Głównym jego doradcą był chiński konfucjaniista Han Yenhuej. W krótkim czasie Kitanowie osiągnęli znaczną siłę militarną, której trzonem była doskonale wyszkolona jazda. Wysoki stopień sprawności wojsk wynikał także z rygorystycznego systemu ich organizacji, osadzonej na systemie dziesiętnym, zaś trzon armii tworzył elitarny oddział liczący 50–70 tys. jeźdźców. W 927 r., już po śmierci cesarza Abaozhi, Kitanowie zniszczyli państwo Bohai, założone przez plemiona tunguskie i Koreańczyków, a dziesięć lat później państwo Kitanów przyjęło nazwę Liao, dążąc do przejęcia władzy w całych Chinach i ustanowienia nowej dynastii. W 944 r. wojska Liao zaatakowały Chiny Północne, zdobywając stolicę Kaifeng w obecnej prowincji Henan, biorąc do niewoli chińskiego cesarza. Dalszą ich ekspansję udaremniła chińska ludność cywilna, stawiająca silny opór Kitanom, którzy w 945 r. zostali zmuszeni do wycofania się na północ, pozostawiając za sobą pożogę, plądrując kraj i dokonując masowych rzezi²⁹.

Wykorzystując śmierć panującego władcy dynastii Zhou, generał Zhao Kuangyin dokonał zamachu stanu i ustanowił nową dynastię Song (Północna dynastia Song 960–1127 i Południowa dynastia Song 1127–1279)³⁰. Wybitny generał przyjął tytuł cesarza i imię Taizu (960–976). Podjął on ponownie dzieło zjednoczenia kraju (dokończył jego brat Taizong 976–997), chociaż granice cesarstwa nie były już tak rozległe jak za czasów Hanów i Tangów. Taizu i jego następcom nie udało się przeprowadzić skutecznej kampanii przeciwko Kitanom.

W XI w. państwo Liao osiągnęło znaczną potęgę. Kontrolowany ob-

²⁹ W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 203–204.

³⁰ *Wielka Historia Świata*, OXFORD, t. 4, London 2005, s. 163.

szar rozciągał się od Zatoki Bohai aż do pasma Tian Shan w Azji Środkowej. Ludność państwa szacowano na ok. 4 mln, w tym 750 tys. Kitanów, 650 tys. Bohai i 2,6 mln Chińczyków. Państwem zarządzano zgodnie z konfucjańskim modelem administracyjnym, w tym systemem państwowych egzaminów urzędniczych. Przed rozwojem zjawiska sinizacji władcy Kitanów podejmowali wiele działań interwencyjnych, mających zapewnić zachowanie tożsamości ludu i jego plemiennej organizacji. Jednak dominacja żywiołu chińskiego na obszarze zajmowanym przez Kitanów była znacząca, zaś poziom rozwoju kulturowego społeczności chińskiej zdecydowanie przewyższał potencjał koczowników, którzy stopniowo porzucali koczowniczy tryb życia, a tym samym tracili zdolności militarne będące jego konsekwencją. Proces asymilacji postępował stopniowo i niezwykle szybko, jednak nie na tyle, by ulec siłom zbrojnym Songów. Cesarz Songów Zhenzong (997–1022) usiłował odzyskać utracone na rzecz Kitanów terytorium między Pekinem a Wielkim Murem. Został jednak doszczętnie rozgromiony w bitwie w pobliżu Changpingu na północ od Pekinu. W kolejnych latach walki z Kitanami wyniszczały chiński potencjał i generowały wielkie koszty, wobec czego cesarz Zhenzong zawarł z Liao traktat pokojowy, rezygnując z roszczeń do utraconego terytorium³¹. Traktat nakładał na Chiny obowiązek płacenia Kitanom corocznej daniny wynoszącej 100 tys. uncji srebra i 200 tys. zwojów jedwabiu, co stanowiło ok. 2% rocznego dochodu cesarstwa Songów w tym czasie³².

Jednym z plemion podporządkowanych przez Kitanów byli pokrewni im Dżurdżeni zamieszkujący dolinę rzeki Sungari w Mandżurii. W 1114 r. odmówili oni posłuszeństwa dynastii Liao i przystąpili do wojny o suwerenność i odsunięcie Kitanów od władzy. Przodownictwo plemienne przejął Akuta, który w kolejnym roku ogłosił się cesarzem o imieniu Kiu. Działania pod jego przywództwem były na tyle agresywne i skuteczne, by w 1124 r. zakończyć podbój całego państwa Liao, zmuszając resztki Kitanów do ucieczki na tereny Zachodniego Turkiestanu, gdzie nad rzeką Ili, z pomocą plemion ujgurskich, założyli nowe państwo – Zachodnie Liao, nazywane przez Mongołów Karakitaj, zaś jego mieszkańców – Kereitami. Zachodni Kitanowie przyjęli nestoriańskie chrześcijaństwo. Wieści

³¹ C.P. Fitzgerald, *Chiny. Zarys historii kultury*, tłum. A. Bogdański, Warszawa 1974, s. 372.

³² W. Rodziński, *op.cit.*, s. 211.

o istnieniu państwa o chrześcijańskim charakterze dotarły do Europy, stanowiąc źródło legend o *państwie prezbitera Jana*³³. Karakitaj prowadził skuteczną politykę zarówno wobec Europy, jak i Azji, budując prosperitę na wymianie handlowej i pośrednictwie między kulturami wschodu i zachodu. Jego kres nastąpił wraz z ekspansją Mongołów, w 1219 r. Kereici ulegli naporowi żywiołu mongolskiego³⁴.

Chińczycy z zadowoleniem przyjęli porażkę Kitanów w konfrontacji z Dżurdżenami, licząc na ustanowienie poprawnych stosunków z tymi drugimi oraz odzyskanie utraconych ziem północnych i zwolnienie z obowiązku corocznej daniny. Cesarz Hueizong i inni władcy cesarstwa Song prowadzili politykę pacyfistyczną i nie sposobili kraju do wojen. Chińska armia nie była dostatecznie wyszkolona i nie miała doświadczenia na polu walki, brakowało jej zdolnych dowódców, co w kolejnych latach przyniosło brzemiennie skutki. Kiedy kitańska dynastia Liao upadła, jeden z gubernatorów Chin Północnych odmówił podporządkowania się Dżurdżenom, którzy w miejsce Liao założyli własną dynastię Jin i dążyli do umocnienia władzy. Gubernator ten zaproponował cesarzowi Songów przejęcie protektoratu i pełne podporządkowanie. Hueizong przyjął jego hołd i wysłał armię, by zabezpieczyła terytorium, czym doprowadził Jinów do wściekłości, a ich jazda w odwecie przekroczyła granicę państwa Songów i uderzyła na Kaifeng³⁵. Hueizong zmuszony został do abdykacji na rzecz syna oraz zawarcia traktatu pokojowego, zgodnie z którym przyjął na siebie obowiązek wypłaty trybutu wynoszącego 5 mln uncji złota, 50 mln uncji srebra i 1 mln zwojów jedwabiu³⁶. Otrzymał ok. połowy okupu, oddziały Jinów wycofały się na północ, zaś cesarz Songów za namową konserwatywnych ministrów zerwał układ z Jinami i wysłał armię za wycofującymi się oddziałami wojsk Dżurdżenów. Jinowie zawrócili, rozgromili chińską armię, oblegli i zdobyli Kaifeng. Do niewoli zostali pojmani obaj cesarze wraz z ok. 3 tys. członków cesarskiego dworu (1126), łupem padły wielkie skarby cesarskie. Jinowie nie zatrzymali się jednak w tym miejscu. Ich jazda podjęła działania w kierunku południowym i w 1129 r. przekro-

³³ C.P. Fitzgerald, op.cit., s. 378.

³⁴ W. Rodziński, op.cit., s. 222.

³⁵ C.P. Fitzgerald, op.cit., s. 378.

³⁶ W. Rodziński, op.cit., s. 224.

czyła Yangze, następnie dotarła do Hangzhou i Ningbo w dzisiejszej prowincji Zhejiang, zdobywając i obłupiając oba miasta³⁷. Songowie, którym udało się wyjść cało, udali się na południe, w 1135 r. założyli nową stolicę w Hangzhou, gdzie rozpoczął się okres panowania dynastii Południowej Song. Pierwszym cesarzem nowej dynastii był Gaozong (1127–1162), drugi syn Hueizonga³⁸.

Od 1141 r. armia chińska zaczęła odnosić sukcesy w walce z Jinami, do czego przyczynili się w głównej mierze mieszkańcy Chin Północnych i Środkowych, lecz polityka Songów w dalszym ciągu wykluczała siłowe działania ekspansyjne, reunifikacyjne, dążąc głównie do zawarcia ugody z Jinami za cenę ustępstw terytorialnych. W tym też roku nastąpiło podpisanie kolejnego traktatu pokojowego, w którym cesarstwo songowskie uznało się za wasala Jinów, przyjmując na siebie obowiązek corocznej daniny w wysokości 250 tys. uncji srebra i 250 tys. zwojów jedwabiu. Granicę między obu państwami wyznaczono na rzece Huai. Przebiegała ona dalej na zachód przez Henan i Shaanxi wzdłuż rzeki Wei. Po zawarciu traktatu stosunki chińsko-kitańskie były zasadniczo ustabilizowane aż do XIII w., kiedy to wzrost potęgi Mongołów zmienił sytuację polityczną w regionie³⁹. Do tego czasu cesarstwo Songów rozwijało się, a jego mieszkańcy prowadzili dostatnie życie, ciesząc się nieprzerwanym pokojem przez kolejnych siedemdziesiąt lat.

Na obszarze państwa Jin Dżurdzenowie prowadzili głównie grabieżczą gospodarkę. Nie dbali o instalację systemu irygacyjnego, w efekcie czego spadła liczba ludności państwa z 50 do 40 mln. Chłopów chińskich gnębiły wysokie podatki oraz konieczność werbunku do armii uzupełniającej stosunkowo niewielką liczebność Dżurdzenów. Jinowie utrzymali chińskie metody administracyjne przyjęte przez Liao, wobec czego zmuszeni byli do zatrudniania w służbie państwowej coraz większej liczby Chińczyków, ponieważ jedynie oni posiadali kwalifikacje do zarządzania rolniczymi obszarami państwa. By ograniczyć utratę odrębności narodowej, Jinowie wprowadzili zakaz przyjmowania przez Dżurdzenów chińskich nazwisk i noszenia odzieży na wzór Chińczyków. Niemniej jednak proces siniza-

³⁷ C.P. Fitzgerald, *op.cit.*, s. 379.

³⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Dynastia_Song [dostęp: 27.06.2015].

³⁹ W. Rodziński, *op.cit.*, s. 227.

cji postępował szybko wśród jinowskiej klasy rządzącej, której większość stała się obszarnikami, przejmując – pod naciskiem znacznej większości chińskiego żywiołu – chińskie wzorce społeczne i kulturowe⁴⁰.

Południowi Songowie utracili siedem prowincji na północ od rzeki Huai i gór południowego Henanu oraz łańcucha tworzącego dział wodny dorzeczy rzeki Han i Huanghe w południowym Shaanxi. Utrzymali natomiast dolinę rzeki Yangze i cały kraj na południe od niej. Jinowie, osiadłszy w tych utraconych przez Songów prowincjach, władali także wielkimi obszarami równiny mongolskiej i mandżurskiej, stanowiącej uprzednio część państwa Liao.

Poza granicami Chin pod koniec X w. wykształcił się jeszcze jeden ośrodek będący konkurencją dla północnych plemion koczowniczych i zagrożeniem dla Państwa Środka. W ostatnich latach panowania dynastii Tang wzrosła aktywność Tangutów, ludu tybetańskiego osiadłego w górnym biegu Huanghe. W wyniku ruchów migracyjnych zajęli oni tereny północno-zachodnich Chin, dzisiejszej prowincji Gansu, w kierunku Turiestanu, oraz tereny Ałaszanu (pinyin: Ālāshàn Shāmò), dzisiejszej Mongolii Wewnętrznej, gdzie założyli państwo Xia, którego ówczesny władca w 982 r. odmówił uznania zwierzchnictwa Songów i ogłosił się królem. Stolicą nowego państwa zostało miasto Ningxia (ok. 30 km od współczesnego miasta Yinchuan), a w jego granicach znalazły się także m.in. Liangzhou (Wuwei) i Hangzhou, miasta leżące na szlaku handlowym do Azji Środkowej⁴¹. Xia nazwą państwa nawiązywało do istniejącego na tym obszarze w V w. n.e. silnego państwa tybetańskiego o tej samej nazwie. Jego głównym żywiołem był stybetanizowany lud Toba, zaś większość ludności stanowili Chińczycy i Tanguci. Oficjalną religią Xia stał się buddyzm, powstało pismo tanguckie, a państwem zarządzano zgodnie z chińskim modelem administracji konfucjańskiej, dzięki czemu konfucjanizm również rozwijał swoje wpływy. Pomimo że w pierwszym okresie istnienia Xia toczyło intensywne walki z napierającymi Songami (głównie w związku z utratą dostępu do najważniejszych szlaków handlowych), ludność szybko ulegała wpływom kulturowym oddziałującym z kierunku Chin⁴². Proces ten nie wyeliminował

⁴⁰ Ibidem, s. 228–229.

⁴¹ C.P. Fitzgerald, op.cit., s. 409.

⁴² W. Rodziński, op.cit., s. 213–214.

jednak politycznych wpływów Xia na chińskie cesarstwo. Działania wojenne w latach 1034–1044 zakończyły się zawarciem traktatu pokojowego, nakładającego na Songów daninę w wysokości 72 tys. uncji srebra, 153 tys. zwojów jedwabiu i 30 tys. *zhin* herbaty (*zhin* = 597 gramów)⁴³. Wszystkie kampanie, które Songowie prowadzili przeciwko Xia w XI w., kończyły się niepowodzeniem.

Ponieważ Kitanowie odczuwali rosnące zagrożenie ze strony Xia oraz konkurencję w działalności wobec Chin, w 1048 r. państwo Liao zorganizowało atak na Xia, który zakończył się całkowitym fiaskiem i druzgocącą porażką, zmuszającą do szybkiego wycofania. Jednak Kitanowie wykorzystali obecność Xia w polityce wobec Chin, których szantażowali utworzeniem z Xia przymierza, zdolnego do obalenia władzy Songów. Dzięki temu w 1041 r. Liao wynegocjowało wzrost otrzymywanej daniny do 220 tys. uncji srebra i 300 tys. zwojów jedwabiu⁴⁴.

Przejmując władzę nad plemionami mongolskimi, Czyngis-chan przystąpił do porządkowania spraw wewnętrznych, by następnie podjąć dzieło podbojów krajów niemongolskich, ludów osiadłych, rolniczych i miejskich. Pierwsze działania podjęto wobec tanguckiego państwa Xia, znacznie już osłabionego i zależnego od Jinów. Kampania miała na celu nie tylko zdobycie łupów. Chodziło głównie o zabezpieczenie się przed ewentualnymi działaniami sił tanguckich podczas realizacji kolejnego celu, jakim był najazd na państwo Dżurdzeńów. W 1209 r. Mongołowie wtargnęli w głąb państwa Xia, które splądrowali, zagarnęli bogate łupy, wymusili trybut i uznanie zwierzchności Czyngis-chana⁴⁵. Do poddania się Tangutów w znacznym stopniu przyczynił się fortel Czyngis-chana; przed przystąpieniem do zasadniczego ataku na stolicę ich państwa odgrodził Huanghe, grożąc zalaniem miasta⁴⁶. Pomimo iż Mongołowie złupili ich siedziby na pustyni Ałashan i w krainie Ordos, na południe od Gobi, Tanguci nie zostali całkowicie podbici⁴⁷. Władca tangucki, zwany przez Mongołów Iłuku Burkan, w obliczu zagrożenia całkowitym wyniszczeniem zawarł z Czyn-

⁴³ Ibidem, s. 214.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 31.

⁴⁶ Baabar, op.cit., s. 48.

⁴⁷ L. Bazyłow, op.cit., s. 82.

gis-chanem układ pokojowy, oddał mu córkę za żonę i zobowiązał się do płacenia daniny oraz udzielenia pomocy zbrojnej⁴⁸. W działaniu tym zauważyć należy zmysł strategiczny Czyngis-chana, który rozumiał, że słaby sąsiad nie stanowi zagrożenia i może być źródłem zarówno środków utrzymania dla armii, jak też rekruta. Podobnie mongolski władca i jego następcy postępowali wielokrotnie w przyszłości.

Kolejnym celem Czyngis-chana miał się stać kraj Dżurdzeńów, cesarstwo Jin ze stolicą w Pekinie, którego południowe granice sięgały za Huanghe, a północne bliżej niesprecyzowanej linii na pograniczach Mandżurii i Syberii. Formalną przyczyną rozpoczęcia wojny miał być odwet za zabijanie przodków mongolskiego przywódcy oraz obrona ludów pochodzenia mongolskiego, które znalazły się pod rządami Jinów. Taka motywacja została przychylnie przyjęta przez władcę plemienia Ongutów, który przeszedł na stronę Mongołów i otworzył mu drogę przez granicę⁴⁹.

Wojska mongolskie ruszyły w 1011 r., a wojna trwała łącznie 23 lata i prowadzona była w kilku etapach. Pierwszy poprowadził osobiście Czyngis-chan i trwał on 4 lata z blisko roczną przerwą, kiedy to dotarł on ze swoimi oddziałami pod Pekin (1013). Nie zamierzał jednak atakować miasta w obawie przed ewentualnymi nadmiernymi stratami⁵⁰. W obliczu zagrożenia utratą suwerenności ówczesny cesarz Kinów Ałtan-chan zaproponował Czyngis-chanowi rozejm i ogromnej wartości trybut. Jak podaje przekaz *Tajnej historii Mongołów*, „[...] żołnierze załadowali tyle jedwabiu i innych dóbr, ile tylko mogli, ściągnęli swoje juki jedwabnymi wstęgami i ruszyli w drogę”⁵¹. Ponadto obie strony przypieczętowały zawarty rozejm, wydając córkę Ałtan-chana za żonę mongolskiego władcy. Mongołowie zawrócili oddziały na własne koczowiska, lecz rozejm okazał się tylko chwilowy. Pretekstem do kolejnej kampanii przeciwko Dżurdzenom miało być zatrzymanie posłów Czyngis-chana wysłanych do cesarza Songów. W międzyczasie Ałtan-chan, doszedłszy do wniosku, iż Pekin znajduje się zbyt blisko granicy z Mongołami, przeniósł stolicę na południe, za Huanghe do Kaifengu, czym uchronił się od całkowitej zagłady. Wojska mongol-

⁴⁸ S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 31.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Baabar, op.cit., s. 48.

⁵¹ S. Kałużński, *Tradycje i legendy ludów Mongolii*, Warszawa 1978, s. 238.

skie podobnie jak poprzednio uderzyły w różnych kierunkach, rozbijając siły Jinów, a latem 1215 r. zdobyły Pekin, który złupiono i splądrowano. Ponieważ władca Jinów nie przyjął warunków pokoju, walkę kontynuowano, przy czym działalność Mongołów na terenach północnych Chin, zajmowanych przez Dżurdzeńów, spotykała się często z przychylnością miejscowej ludności. Liczne grupy Kitanów, Chińczyków i Dżurdzeńów, w tym wysokich dowódców wojskowych i lokalnej arystokracji, przechodziły na stronę sił Czyngis-chana. Przyłączył się do niego także książę Jelu Zhuzuai, całkowicie już zsinizowany potomek dawnego rodu panującego Kitanów, który stał się później wybitnym działaczem państwowym imperium mongolskiego⁵². Sam Czyngis-chan w 1216 r. wrócił do swojej siedziby na Kerulenem, gdzie zajął się przygotowaniem kolejnej kampanii, tym razem na zachód. Dowództwo operacjami przeciwko Dżurdżenom powierzył jednemu z dowódców, Mukali, który podjął działania także przeciwko Korei. Jego wojska bez trudu zmusiły koreańskiego władcę do uznania zwierzchnictwa Czyngis-chana i płacenia daniny⁵³.

Powróciwszy z wyprawy przeciwko Dżurdżenom, Czyngis-chan skoncentrował wysiłki na organizacji wielkiej kampanii przeciwko Chorezmowi, staremu ośrodkowi cywilizacji, leżącemu w dorzeczu Amu-darii, który z początkiem VIII w. został opanowany przez Arabów, a od XI w. rządził nim sułtanowie seldżudzcy. W 1200 r. władzę w Chorezmie przejął Muhammed Ala ed-Din, w krótkim czasie podporządkowując sobie także Iran i Afganistan. Chorezm był państwem zależnym wobec Karakitanów i Muhammed płacił im daninę. W 1207 r. odmówił dalszej zależności, wobec czego Karakitanowie podjęli plany siłowego zmuszenia Chorezmu do poddaństwa⁵⁴.

W tym czasie Sűbedej zdołał już rozprawić się z Merkitami i Najmanami, a władca tych ostatnich, Gűczűlűk, ratował się ucieczką i uzyskał schronienie u gurchana Karakitanów, zawiązując z nim przymierze przypieczętowane ślubem z córką gurchana Karakitanów, Czułuchu. Jednak Gűczűlűk nie planował dalszego budowania więzi i potajemnie nawiązał kontakt z szachem Chorezmu, licząc na jego pomoc w przejęciu władzy

⁵² S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 32.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ L. Bazylow, *op.cit.*, s. 86.

w państwie karakitańskim. Zbrojna interwencja okazała się zbyteczna. W 1213 r. Czuluču zmarł, a Gúčźlúk objął karakitański tron po śmierci teścia. Nie potrafił jednak władzy utrwalić. Popierał buddyzm, pomimo że znaczna większość mieszkańców wyznawała już islam, nie osiągnął więc popularności gwarantującej utrzymanie się na tronie. W 1218 r. przeciwko Gúčźlúkwowi wystąpiły wojska Czyngis-chana, zmuszając go do ucieczki do Kaszgarii. Ostatecznie dopadł go i zabił mongolski pościg, zaś jego zwolenników w państwie karakitańskim zlikwidowała muzułmańska ludność, która jednocześnie uznała zwierzchność Mongołów⁵⁵.

Imperium Chorezmijskie, obejmujące obszar Azji Środkowej, a także północną część Afganistanu i Iranu, było potężnym królestwem wielonarodowym, głównie pochodzenia tureckiego, które porzuciło nomadyzm i pod wpływem islamu przeszło do gospodarki osiadłej. Jednakże w XIII w., w wyniku wewnętrznych kryzysów politycznych imperium słabło. Szach pozostawał w konflikcie z wpływowymi kręgami wojskowo-klerykałnymi, w sytuacji gdy jego własna matka, Turkan-chatun, stała na czele sił opozycyjnych⁵⁶, zatem rozważano możliwość nawiązania pokojowych stosunków z Mongołami. Ostatecznie jednak zwyciężyła pycha szacha Muhammada, który złamał zasadę nietykalności posłów i polecił zabić wysłanników Czyngis-chana oraz towarzyszących im kupców. Odmówił także zadośćuczynienia i zgładził kolejnych posłów mongolskich, co miało być pretekstem do późniejszych mongolskich działań zbrojnych przeciwko Chorezmowi⁵⁷.

W 1219 r. Czyngis-chan skierował całe swoje siły przeciwko Chorezmowi, w krótkim czasie go podbijając, bez większych strat. Jedno po drugim padały główne miasta: Buchara, Samarkanda, Urgencz, które Mongołowie metodycznie grabili, zaś ludność uprowadzali w niewolę, likwidując starców i chorych, paląc doszczętnie miejskie zabudowania⁵⁸. Gurgandź, stolica Chorezmu, stawiała opór przez siedem miesięcy i uległa dopiero pod naporem połączonych sił Dżoczgie i Czagađaja, do których dołączy-

⁵⁵ Ibidem, s. 87.

⁵⁶ Baabar, op.cit., s. 49.

⁵⁷ Oyungerel Tangad, *Scheda po Czyngis Chanie. Demokracja po mongolsku*, Warszawa 2013, s. 25.

⁵⁸ L. Bazyłow, op.cit., s. 89.

ły wojska Ógǒdeja. Ofiarą padło $\frac{3}{4}$ ludności miasta, a ich głowy złożono na trzech oddzielnych stosach: mężczyzn, kobiet, dzieci. Miał to być podobno akt zemsty córki Czyngis-chana za śmierć swego męża Togoczara, który poległ w walce z Chorezmijskimi. Nie szczędzono nawet psów i kotów. Ludobójstwo popełniane systematycznie na mieszkańcach imperium chorezmijskiego miało być ostrzeżeniem przed nieposłuszeństwem lub ignorowaniem woli Nieba w kwestii zjednoczenia świata przez Mongołów. Imię Czyngis-chana na wiele kolejnych lat wzbudzało śmiertelny strach, czego świadectwem było jego imię tłumaczone jako *ragszisz* „demon”, zapisane w muzułmańskich kronikach⁵⁹.

Do 1223 r. siły Czyngis-chana opanowały cały Chorezm, zaś szach Muhammed zbiegł na jedną z wysepek Morza Kaspijskiego, gdzie wkrótce zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach. Bez większych sukcesów walkę z Mongołami kontynuował jego syn Dżał ed-Din Manguberti. Nie zdołał on zorganizować większego oporu i cofał się na południe, od górnej Amudarii przez Hindukusz do Afganistanu, który także wchodził wówczas w skład państwa chorezmijskiego. W pierwszej potyczce na ziemiach afgańskich nieliczne oddziały mongolskie poniosły porażkę, lecz wkrótce dołączyła do nich olbrzymia armia z Czyngis-chanem. Dżał ed-Din poniósł ciężką klęskę, sam zaś uszedł z życiem i zbiegł do Indii. Czyngis-chan powrócił do Mongolii dopiero w 1225 r.⁶⁰

Wodzowie mongolscy Dżebe i Sűbedej, podążając za uciekającym Muhammadem, ze swoimi oddziałami przeszli wokół Morza Kaspijskiego, a podczas wyprawy stoczyli w 1223 r. bitwę z wojskami połowiecko-ruskimi nad rzeką Kałką⁶¹. Podczas rajdu wokół Morza Kaspijskiego od południa trzydziestotysięczna armia mongolska kontynuowała łupieżczą działalność. Dotarła do Gruzji, gdzie rozbiła wojska gruzińskie w pobliżu Tyflisu, po czym skierowała się na południe. Po zdobyciu i złupieniu Hamandanu i Ardebilu jeszcze raz powrócili do Gruzji, ponownie rozbili wojska tego państwa i kontynuowali działania na obszarach północnego Kaukazu, gdzie napotkali opór koalicji Alanów (Osetyjczyków), Lazginów, Czerkisów i Kipczaków (Połowców). Nie byli oni jednak w stanie stawić

⁵⁹ Baabar, op.cit., s. 50.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ R. Wojna, *Wielki świat nomadów. Między Chinami i Europą*, Warszawa 1983, s. 230.

czoła przeciwnikowi. Mongołowie dzięki wprawnej dyplomacji odizolowali Kipczaków od reszty sojuszników, po czym pobili kolejno wojska nieprzyjacielskie. Ostatni ulegli Połowcy, którzy spychani w kierunku Krymu zwrócili się o pomoc do władców ruskich⁶². Pomocy udzielili książęta: halicki – Mściśław, kijowski – Mściśław III Stary Romanowicz oraz czernihowski i smoleński⁶³.

W maju 1223 r. wódz Połowców Kocjan wraz z sojusznikami stanął nad dolnym Dniestrem. Zakładano, że pięć armii sojusznicznych, liczących łącznie 80 tys. ludzi, wzbudzi respekt liczących 20 tys. wojowników Súbedeja, który wydał rozkaz do wycofania się. Był to jednak manewr taktyczny, mający doprowadzić do rozproszenia wojsk nieprzyjaciela. Zanim Rusini i Połowcy zdążyli dopaść wroga i zmusić do bezpośredniego starcia, zostali zasypani gradem strzał, po czym do ataku przystąpiła mongolska doborowa jazda, masakrując wojska Mściśława i Kocjana, zmuszając obu do ucieczki z pola walki. Ostateczny atak Súbedeja na obóz ruski, w którym oczekiwano odsieczy wojsk kijowskich i czernihowskich, zakończył się jego zdobyciem i śmiercią Mściśława. Ocalała z pogromu garstka żołnierzy uciekła w kierunku podążających sprzymierzeńców, którzy wobec informacji o porażce zarządzili pospieszny odwrót. Usatysfakcjonowani tym wynikiem Súbedej i Dzebe nie podjęli dalszych działań przeciwko pozostałym siłom wroga, lecz po krótkim odpoczynku ruszyli na zachód. Zajęli i złupili Sudak nad Morzem Czarnym, bogatą kolonię Republiki Genueskiej, która dostarczała do Europy futra i niewolników. Przez kilka kolejnych miesięcy pustoszyli i grabili muzułmańską Bułgarię nadwożańską, po czym wycofali się w głąb Azji⁶⁴, nie ponosząc istotnych strat w starciach z Bułgarami. Wojska mongolskie były już zbyt zmęczone, by kontynuować dalsze podboje, osiągnięto jednak istotny cel, jakim było rozpoznanie zachodnich obszarów Europy.

Chorezm był przedostatnią ofiarą Czyngis-chana. Pretekstem do agresji zbrojnej miało być zamordowanie mongolskich posłów i kupców oraz

⁶² S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie...*, s. 34.

⁶³ P. Cau, *Bitwy. 100 wielkich bitew w dziejach świata. Od Kadesz do zdobycia Bagdadu. Trzy tysiące lat sztuki wojennej*, Warszawa 2008, s. 83.

⁶⁴ Wydarzenia oraz genezę i przebieg pierwszych wojen mongolskich na terenach kaukaskich szeroko przedstawiono [w:] D. Nicolle, W. Szpakowski, *Bitwa nad Kalką 1223. Najazd Mongołów Czyngis-chana na Ruś*, Poznań 2010.

zgrabienie wszystkich towarów przez zbrojnych Muhammeda, który odmówił także zadośćuczynienia pokrzywdzonym, czego zażądał Czyngischan⁶⁵. Władca mongolski jesienią 1226 r. wyruszył ponownie na wojnę, tym razem postanowił rozprawić się ostatecznie z Tangutami, którzy odmówili mu posłuszeństwa, gdy zajęty był wojną z Chorezmem. Pomimo choroby spowodowanej upadkiem z konia podczas polowania Czyngischan realizował plan likwidacji państwa Xia, a Tangutów surowo ukarano za niesubordynację, nie szczędząc głów przeciwnika. Władcę Xia kazał unicestwić i wydał rozkaz wytępienia „wszystkich ojców i matek z ludu Tangutów, aż po ich najdalszych potomków”⁶⁶. Państwa Xia nie unicestwiono jednak całkowicie, gdy wielki chan już dogorywał. Choroba strawiła jego siły i w sierpniu 1227 r. Temudżyn–Czyngischan–Zdobycyca Świata zmarł w zdobytym i zniszczonym mieście Liangzhou lub na pobliskich wzgórzach. Zmarłego przewieziono w rodzinne strony i złożono na wieczny spoczynek w rejonie góry Burkan Kałdun, na której w młodości składał ofiary. Miejsce jego pochówku nie jest znane, a lokalizację przyjmuje się wyłącznie umownie⁶⁷. Niektóre źródła, głównie chińskie, wskazują, iż Czyngischana pochowano w Liupan Szan, ok. 70 km na południe od Gujuanu, w południowej części prowincji Ningisa, zaś do Mongolii dostarczono jedynie siodło wodza i resztę jego ekwipunku, gdzie zostały pogrzebane⁶⁸. Według innej wersji, przekazywanej przez późniejsze kroniki mongolskie, przyczyną zgonu Czyngischana miało być okaleczenie go przez tangucką księżniczkę, którą wziął za żonę, co jednak wydaje się mało wiarygodne.

Pomimo śmierci wielkiego wodza, na wyraźny jego rozkaz walkę z Tangutami kontynuowano, a kolejne zwycięstwa kończyły się całkowitą masakrą ludności. Po zakończeniu działań państwo Tangutów przestało istnieć, a oni sami prawie zniknęli z kart historii, a nazwą tą Mongołowie będą określać później część mieszkańców Tybetu⁶⁹.

⁶⁵ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie...*, s. 33.

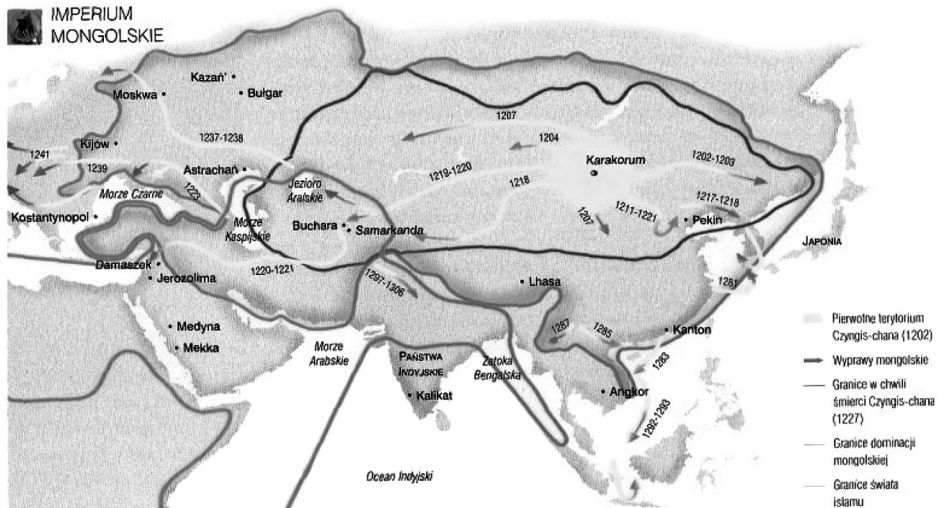
⁶⁶ R. Wojna, op.cit., s. 231.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ J. Man, op.cit., s. 167.

⁶⁹ L. Bazyłow, op.cit., s. 91.

Mapa 1. Zasięg wpływów oraz główne kampanie mongolskie (1202–1293)

Źródło: P. Cau, *Bitwy. 100 wielkich bitew w dziejach świata. Od Kadesz do zdobycia Bagdadu. Trzy tysiące lat sztuki wojennej*, Warszawa 2008, s. 82.

Przez kolejne dwa lata tron władcy Mongolii nie był obsadzony; rządy sprawował regent – syn Czyngis-chana – Tołuj. W 1228 r., zgodnie z wolą ojca, następcą wielkiego chana został wybrany najmłodszy jego syn Őgōdej. Jak podaje *Tajna historia Mongołów*:

[...] w roku myszy synowie prawego skrzydła na czele z Cza’adajem, Jegū i Jesūngiem na czele, synowie centrum z Tołujem na czele, córki, zięciowie, dowódcy tūmenów i minganów – wszyscy razem – zebrałi się na ogólnym zjeździe w Kade’e Arat nad Kerulenem i zgodnie z rozkazem Czyngis-chana mianującym go [następcą] ogłosili Őgōdeja [wielkim] chanem. Starszy brat Cza’adaj posadził swego młodszego brata Őgōdej-chana na tronie. Starszy brat Cza’adaj i Tołuj oddali Őgōdej-chanowi straż nocną, łuczników i osiem tysięcy ludzi straży dziennej, którzy strzegli cennego życia ich ojca; oddali mu [łącznie] jako dziedzictwo po ojcu dziesięć tysięcy ludzi straży przybocznej, którzy znajdowali się przy osobie ich ojca. W ten sam sposób oddali mu lud poddany, znajdujący się w centrum [państwa]⁷⁰.

⁷⁰ *Tajna historia Mongołów*, par. 269, s. 177.

Czyngis-chan dążył do utworzenia monarchii powszechnej, jednak nie absolutnej, lecz rodowej, pod bezpośrednią władzą chana. By osiągnąć założony cel zmuszony był do przeprowadzenia głębokich reform systemu organizacyjnego państwa, w którym nadal dominowała rodowo-plemienna struktura zarządzania, osadzona na możnowładztwie i szamanizmie. Ponieważ możnowładztwo osiągnęło poziom rozwoju uniemożliwiający całkowitą jego likwidację, Czyngis-chan ograniczył swoje działania do osłabienia wpływów społecznych, podporządkowując całą warstwę możnych interesom państwa. By ugruntować nieograniczoną władzę, dążył do zmniejszenia znaczenia rodu oraz pozbawienia przywódców rodowych i plemiennych wielu ich praw suwerennych. Po rozbiciu związków wprowadził zasadę mieszania plemion, a niekiedy ich zniszczenia⁷¹.

Podstawy państwa Czyngis-chana osadzone zostały na zagwarantowaniu bezpieczeństwa zewnętrznego i regulacji życia społeczeństwa, umożliwiających osiągnięcie jak największych korzyści przez jego mieszkańców, w zamian za wywiązywanie się z katalogu nałożonych świadczeń i zobowiązań wobec aparatu administracyjnego. Wewnętrzne bezpieczeństwo zagwarantować miał właściwy dobór współpracowników, głównie ludzi oddanych władcy, wywodzących się spośród rodowych i plemiennych przywódców. Związek między nimi i Czyngis-chanem wzmacniały szczodre nagrody, zaś wśród przedstawicieli rodów szlacheckich nadania tytułów książęcych. Także ludzie pochodzący z prostego ludu mieli otwartą drogę do tytułów i korzyści majątkowych. Utworzony system umożliwiał wyzwolenie niewolników, a prawa przez nich nabyte stawały się dziedzicznymi. Bardziej lub mniej świadomie Czyngis-chan uwalniał we wszystkich warstwach społecznych silny żywioł państwowotwórczy⁷², osadzony na koncepcji: „im większa wspólnota, tym większa siła”⁷³.

Organizację mongolskiego społeczeństwa wyznaczył dziesiątkowy system wojskowy, wzorowany na organizacji starożytnego państwa Hunów, a później Kereitów. Militarnym potrzebom państwa podporządkowano wszystkich mieszkańców imperium Czyngis-chana. Najmniejszymi jednostkami były *harbany*, liczące dziesięcioro. ludzi. Dziesięć harbanów

⁷¹ W. Zatorski, *Wojny Czyngis-chana 1194–1242*, Poznań 2015, s. 57.

⁷² Ibidem, s. 58.

⁷³ Oyungerel Tangad, op.cit., s. 27.

tworzyło *dżauny* (setki), dziesięć dżaunów – *mingany*, a dziesięć minganów – *tümen*. Najważniejsze stanowiska w wojskach mongolskich obsadzano członkami rodu panującego lub sprawdzonymi zdolnymi i wiernymi towarzyszami broni Czyngis-chana oraz ich potomkami. Wojska mongolskie dzielono także na: centrum, prawe skrzydło i lewe skrzydło, odzwierciedlając podział ludności stepowej całego państwa. Centrum obejmowało wojska podporządkowane bezpośrednio wielkiemu chanowi. Prawe skrzydło tworzyli poddani zachodniej części imperium, zaś lewe skrzydło – wschodniej. Centrum rządził osobiście Czyngis-chan, a po jego śmierci dowodzenie przejął Tołuj. W początkach panowania Ugedeja na czele prawego skrzydła stanął Batu – chan Złotej Ordy. Lewym skrzydłem dowodzili bracia Czyngis-chana i ich potomkowie⁷⁴.

Dyscyplinę w armii cechował szczególnie surowy regulamin kar, stosowany wobec niezdyscyplinowanych. W czasie pokoju nawet lżejsze naruszenie dyscypliny karano chłostą, a w okresie wojny najczęstszą karą była śmierć. Obowiązywała także zbiorowa odpowiedzialność i solidarność. Poza systemem kar wprowadzono także otwartą ścieżkę awansu dla żołnierzy dobrze wypełniających obowiązki i wyróżniających się na tle pozostałych. Prosty żołnierz mógł zatem awansować na dziesiętnika, dziesiętnik na setnika, a ten nawet na stanowisko dowódcy minganu. Było to jednak zjawisko powszechne w pierwszym okresie działalności Czyngis-chana, które zaniknęło wraz ze wzrostem liczebności panującego rodu i potomków wcześniej awansowanych dowódców wyższego szczebla⁷⁵.

Naczelne dowództwo armii spoczywało w rękach wielkiego chana i jego następców, lecz często obok władcy występował inny wódz naczelny, jednak mu podległy. Stosowano także kolegialną formę dowodzenia; wielki chan wyznaczał dwóch wodzów jednego lub więcej minganów, względnie kilku wodzom powierzał dowodzenie konkretną kampanią. Praktyką było także powoływanie doradców wojskowych spośród najzdolniejszych i doświadczonych wyższych oficerów⁷⁶.

Początkowo armia Czyngis-chana składała się wyłącznie z jazdy, którą tworzyli sami Mongołowie. Wraz z podbojami i poszerzaniem zasięgu

⁷⁴ S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 262.

⁷⁵ Ibidem, s. 263.

⁷⁶ Ibidem, s. 264.

imperium zaciąg rozszerzano na podbite i wasalne plemiona oraz narody, które tworzyły oddziały piesze. Należeli do nich głównie Kitanowie, Dżurdżeni, Irańczycy, Ormianie. Wojska mongolskie nie otrzymywały żołdu, lecz partycypowały w podziale zdobytych łupów, a dowództwo zobowiązane było zapewnić żołnierzom wyżywienie oraz utracone w czasie walk wyposażenie bojowe. Wynagrodzenie dla oficerów wprowadzono w późniejszych latach, gdy zmalał impet ekspansji, a tym samym poziom wojennych zdobyczy⁷⁷.

Czyngis-chan próbował także podporządkować władzy państwowej religię, głównie w celu wykorzystania religii jako narzędzia politycznego do działań związanych ze zjednoczeniem plemion koczowniczych. Upowszechniano zatem kult osoby władcy jako *wysłannika nieba*. Szamanizm okazał się jednak zbyt prymitywny, by mógł być przyjęty przez ludy podbijanych kultur wyższych. Zdając sobie z tego sprawę, Czyngis-chan otworzył mongolskie imperium na działalność wszelkich religii jego czasów. Nie ograniczył rozwoju chrześcijaństwa wśród Kereitów i mahometanizmu wśród Karakitanów. Był otwarty dla taoizmu, buddyzmu, manicheizmu i konfucjanizmu. Otaczał się mędrkami reprezentującymi różne religie, zwolnił także wszystkie kościoły i ich kapłanów z obowiązku płacenia podatków, służby wojskowej i innych świadczeń na rzecz państwa. Utworzył nawet stanowisko ministra do spraw religii. Wdzięczność i lojalność duchownych wobec mongolskich chanów przyczyniła się istotnie do utrzymania trwałości imperium⁷⁸.

W celu usprawnienia zarządzania państwem Czyngis-chan przeprowadził jego podział administracyjny, dzieląc imperium na *usuły*. Cztery największe przydzielił swoim czterem synom, zgodnie z zasadą: „im starszy syn, tym dalej na zachód leżały przyznane ziemie”⁷⁹. Ułus zachodni otrzymał Dżoczi. Sięgał on od środkowego biegu rzek Ob i Irtysz do Uralu i północno-wschodnich wybrzeży Morza Kaspijskiego, łącznie z dolnym biegiem Amu-darii i Syr-darii, czyli z północnym Chorezmem. Dżoczi zmarł w 1227 r., zatem usuł ten przypadł jego synowi – Batu – by przyjąć nazwę

⁷⁷ Ibidem, s. 264, 268.

⁷⁸ Baabar, op.cit., s. 57.

⁷⁹ L. Bazyłow, op.cit., s. 91.

Złotej Ordy. Drugi syn – Czagataj – otrzymał uśół środkowy, obejmujący Siedmiorzecze, Kaszgarję i Mawerannahr bez części północnej, którą włączono do uśółu Dżocziego. Także wielkie miasta: Bucharą i Samarkandą, nie weszły w skład dzielnicy Czagataja. Otrzymały status miast wyłączonych, zarządzanych przez namiestników i wojskowych komendantów wyznaczonych przez wielkiego chana. Obszar uśółu, który otrzymał Ugedej, obejmował zachodnią Mongolię, Dżungarię i część dzisiejszego wschodniego Kazachstanu. Najmłodszy syn Czyngis-chana – Tuli – zgodnie ze zwyczajem otrzymał uśół obejmujący ojcowskie dziedzictwo, tj. Mongolię środkową⁸⁰.

Ważnym organem władzy w kształtującym się państwie mongolskim był zjazd członków rodu panującego – *курултай*, którego początki wywodziły się z tradycji zjazdów i narad starszyzny plemion koczowniczych. *Kurułtaj* rozważał, zatwierdzał lub aprobował najważniejsze posunięcia, zamierzenia i decyzje władcy, dotyczące całego imperium. Jego funkcje i uprawnienia nie były ściśle określone i najczęściej zależały od układu sił wewnętrznych w chanacie. *Kurułtaj* nie był też instytucją o charakterze parlamentu, tj. organu działającego systematycznie w oparciu o prawnie zagwarantowane prerogatywy. Z wyjątkiem wyboru władcy, który zawsze odbywał się podczas zjazdu *курултай*, jego zwołanie było wyrazem woli chanów, według ich uznania lub potrzeb. Najczęściej zdarzało się to w przypadkach konieczności uzyskania ogólnej aprobaty ważnych decyzji lub omówienia spraw ogólnopaństwowych, m.in. podejmowania działań wojennych, przyjęcia nowych form prawnych, wprowadzania zarządzeń podatkowych, organizacji systemu łączności itp. W *курултай* udział brali członkowie rodu panującego, którym przysługiwał decydujący głos. Obok nich do udziału w zjeździe mieli prawo jedynie przedstawiciele warstw rządzących⁸¹. Czyngis-chan ograniczył jednak uprawnienia *курултай*. Prawo inicjatywy w stawianiu wniosków przysługiwało wyłącznie wielkiemu chanowi, a wnioski te bezwzględnie musiały być akceptowane. Pomimo że *куруłtaj* dysponował prawem wyboru wielkiego chana, to Czyngis-chan także to prawo ograniczył, wyznaczając jeszcze za życia swojego następcę – trzeciego syna Ugedeja. By ograniczyć ewentualne konflikty

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ S. Kałużński, *Dawni Mongołowie...*, s. 215.

o przywództwo, Czyngis-chan polecił, by funkcję wielkiego chana powierzać najbardziej zasłużonemu i zdolnemu spośród swoich potomków⁸².

Proces kształtowania podstaw państwa mongolskiego wytworzył warunki dla przeprowadzenia kodyfikacji prawa. Było to możliwe dzięki przyjęciu i rozpowszechnieniu pisma. Pierwszy kodeks prawny został opracowany na polecenie Czyngis-chana i zebrany w *Dżasaku* [Jasaku]. Jego podstawą były ludowe zwyczaje, które zachowane zostały dzięki ustnemu przekazowi z pokolenia na pokolenie. Zwyczaje te uznano za normy prawne, którym przypisano precyzyjną interpretację i sankcję prawną. Regulowały relacje w sferze życia publicznego oraz precyzowały zasady postępowania w sprawach prywatnych. Dżasak składał się z dwóch części: (I) prawa zasadniczego, będącego zbiorem przepisów cywilnych i wojskowych, oraz sankcji karnych, (II) zbioru komentarzy wielkiego chana odnoszących się do spraw ogólnych i konkretnych rozstrzygnięć poszczególnych przypadków. Dżasak w formie zwartego opracowania przechowywany był w państwowym skarbcu. Pierwotna jego forma nie zachowała się w całości, a współcześnie znane są jedynie niewielkie jego fragmenty⁸³.

Jednym z ważniejszych osiągnięć Mongołów okresu formowania struktur i organizacji państwa był system łączności, którego podstawę stanowiła konna poczta polowa. Głównym jej zadaniem było przesyłanie rozkazów wielkiego chana i dostarczanie mu raportów z obszaru całego kraju oraz odległych rubieży imperium. W kwaterze głównej i w kwaterach poszczególnych armii zorganizowano specjalne oddziały kurierskie, podzielone na jednostki bliższego i dalszego zasięgu. Zadaniem tych ostatnich było doręczanie rozkazów wielkiego chana i wypełnianie funkcji łącznikowych najwyższego dowództwa. Jednostki bliższego zasięgu doręczały rozkazy niższym oficerom. Trasa konnej poczty polowej podzielona była na odcinki o długości ok. 150 km, między którymi zainstalowane były placówki łącznikowe obsadzone przez oddział zbrojnych z dowódcą na czelne, obsługą, końmi oraz zapasem żywności dla ludzi i furazą dla zwierząt. Między placówkami znajdowały się posterunki łącznikowe odległe od siebie o ok. 50 km, wyposażone w mniej liczebną załogę i konie. Placówki na szlaku tras przebiegających przez tereny pustynne zamiast końmi obsadzano wielbłędami. Na placówce

⁸² W. Zatorski, op.cit., s. 61.

⁸³ Ibidem, s. 63.

następowała zmiana kuriera i wierzchowca, dzięki czemu wiadomość, rozkaz lub informacja mogły być przekazywane z prędkością nawet 300 km na dobę. Na obszarach zagrożonych napadami kurier otrzymywał odpowiednio dużą eskortę, a zimą trasę pokonywali narciarze. W terenach górskich kurierzy pokonywali odcinki pięciu km, zatem gęstość posterunków była odpowiednio większa⁸⁴. Taki system organizacji łączności mógł być dowolnie rozbudowywany w zależności od potrzeb i kierunków przepływów informacji i umożliwiał wielkiemu chanowi otrzymywanie informacji oraz przekazywanie rozkazów z prędkością 1500 km w ciągu pięciu dni. Było to wielkie osiągnięcie logistyczno-organizacyjne.

Duże znaczenie przywiązywali przywódcy mongolscy do kwestii rozwoju handlu i rzemiosł – źródeł zabezpieczenia ludom koczowniczym przedmiotów codziennego użytku. Dla ułatwienia handlu wprowadzono jednolity system pieniężny, a państwowa mennica była określonej wartości monety złote i srebrne. Rozpowszechniono także pieniąż papierowy o regulowanej przez rząd wartości nominalnej, która gwarantowana była wymienialnością na monetę kruszcową. Zużyte i uszkodzone banknoty papierowe wymieniano na nowe, potrącając 3% prowizji. Przepisy dotyczące handlu nakładały obowiązek regulowania długu w oznaczonym terminie, zaś w przypadku, gdy dłużnik trzykrotnie nie uregulował swoich zobowiązań lub umyślnie ogłosił upadłość bez istotnych przyczyn, podlegał karze śmierci, a jego majątek ulegał konfiskacie⁸⁵. Handel rozwijał się zarówno w relacjach ze Wschodem, jak też Zachodem, czemu sprzyjała sieć traktów strzeżonych przez liczne oddziały zbrojnych rozlokowanych w stacjach pocztowych na trasach najważniejszych szlaków, zapewniając bezpieczeństwo licznym karawanom. Stacje dysponowały bazą noclegową i żywnościową oraz dużymi rezerwami koni i zwierząt jucznych.

* * *

W 1955 r. amerykański dziennik „The Washington Post” ogłosił Czyn-gis-chana „Człowiekiem Millennium”. Podkreślono jego rolę jako twórcy największego imperium w historii świata oraz wkład w kształtowanie historycznej rzeczywistości kontynentu euroazjatyckiego. Od lat 90. XX w.

⁸⁴ Ibidem, s. 85–86.

⁸⁵ Ibidem, s. 68.

także w Mongolii osoba Czyngis-chana otaczana jest szczególnym kultem. Wyrazem tego jest znaczna ilość jego wizerunków wkomponowanych w krajobraz mongolskich miast oraz powszechne uznanie za najważniejszego przodka, czczonego i ubóstwianego jako źródło siły i energetycznej witalności mongolskiego społeczeństwa⁸⁶. Także w literaturze przedmiotu wskazuje się liczne jego zasługi:

Podboje Czyngis-chana łączyły Wschód i Zachód nowymi więzami. On oraz jego następcy stworzyli lub przebudowali podwaliny wielu współczesnych krajów: Chin, Rosji, Iranu, Afganistanu, Turcji, Syrii, Tybetu, nowych państw Azji Środkowej, Ukrainy, Węgier i Polski. Podboje zmieniły obraz głównych religii świata, wpływały na sztukę, przyczyniały się do powstania nowych szlaków handlowych. Ich efekty pozostają kamieniami milowymi historii Eurazji⁸⁷. Ekspansja mongolska nie była w tym czasie jedyna. Jednak w przeciwieństwie do wielu wcześniejszych stworzyła zupełnie nową sytuację w przestrzeni kontynentalnej, od Pacyfiku do Morza Śródziemnego⁸⁸.

Jednak udział Mongołów Czyngis-chana w cywilizacyjnym rozwoju świata okupiony był ogromem krzywd ludzkich. Dziesiątki tysięcy miast uległo unicestwieniu, a wiele kultur nie miało szans ponownego odrodzenia. Wojny mongolskie przyniosły istotne zmiany w liczebności, przyroście i rozkładzie populacji świata. Do 1350 r. w Iranie, Iraku i Afganistanie z rąk wojowników Czyngis-chana zginęło ok. 3 mln ludzi, tj. ok. 30% populacji tych regionów. W samych Chinach w trakcie kampanii mongolskich armii zginęło ok. 29 mln ludzi, tj. także 30% populacji tego kraju, a Korea utraciła ok. 19% ludności w wyniku zbrojnej ekspansji wielkiego chana⁸⁹. Przekaz historyczny wskazuje, iż ekspansja wszystkich wielkich imperiów pociągała za sobą ogromne straty ludności, a zarazem niesła impuls dla cywilizacyjnego rozwoju świata.

Pomimo że najazdy mongolskich hord były przedsięwzięciem głównie militarnym, które przynosiły straszne skutki dla wielu państw i ludów, to jednak wydarzenie to sprowadzało za sobą na podbite przez Mongołów

⁸⁶ Oyungerel Tangad, op.cit., s. 30.

⁸⁷ J. Man, op.cit., s. 12.

⁸⁸ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003, s. 129.

⁸⁹ Baabar, op.cit., s. 60.

terytoria międzynarodowy handel i pozwoliło na odbudowę znaczenia Jedwabnego Szlaku. Także papieżstwo postrzegało Mongołów jako potencjalnych sojuszników w walce z zagrażającymi Europie muzułmanami, którzy uciskali wówczas chrześcijan w Azji. Powstające wokół basenu Morza Śródziemnego ogromne centra handlowe z Wenecją na czele liczyły na mongolską pomoc w rozwoju kontaktów handlowych z Azją, za pośrednictwem muzułmańskich portów we wschodnich i południowych rejonach Morza Śródziemnego, których otwarcie mogło zapewnić mongolskie zwierzchnictwo⁹⁰.

Działalność Czyngis-chana i jego udział w kształtowaniu mongolskiego i międzynarodowego środowiska budzi wiele kontrowersji. Przedstawia się go jako wybitnego męża stanu i utalentowanego dowódcę wojskowego⁹¹, zjednoczyciela wszystkich plemion mongolskich i twórcę imperium, niemającego równych rozmiarem w całej historii świata⁹². Według innych ocen był on okrutnikiem, który do ostatnich swoich dni prowadził bez wytchnienia wojnę przeciwko wszystkim swoim sąsiadom, szerząc śmierć i spustoszenie, konsekwentnie realizując zasadę ludobójstwa, prowadząc politykę terroru wobec podbitych, a wszelkie działania wyznaczało jego własne motto: „Szczęście polega na pokonaniu swoich wrogów, na popędzeniu ich przed sobą, na odbieraniu im dóbr, na rozkoszowaniu się ich rozpaczą, na gwałceniu ich żon i córek”⁹³. Oceny te wyrażają poglądy jedynie subiektywne, choć niepozbawione racji. Nie dostrzegają jednak najważniejszych osiągnięć tego najbardziej rozpoznawanego w świecie przedstawiciela mongolskiej społeczności, wśród których wymienić można m.in.:

1. Wyniesienie scentralizowanego systemu organizacji państwa o ustroju feudalnym ponad rodowo-plemienne stosunki przedpaństwowe i wdrożenie zasad organizacji państwa osadzonych na reżimie organizacji wojskowej.
2. Uformowanie wieloklasowego i rozwarstwionego mongolskiego społeczeństwa jako podstawy państwa hierarchicznego z centralną i lokalną administracją państwową.

⁹⁰ H. Uhlig, *Jedwabny Szlak. Kultury antyku między Chinami a Rzymem*, Warszawa 1996, s. 196.

⁹¹ Baabar, *op.cit.*, s. 55.

⁹² L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 92.

⁹³ W. Rodziński, *op.cit.*, s. 234–235.

3. Skodyfikowanie zasad prawa zwyczajowego i rozwinięcie norm stosunków społecznych oraz politycznych w państwie, a także skuteczne rozpowszechnianie, wdrażanie i regularne nowelizowanie spisane kodeksu praw (Wielka Jasa).
4. Organizacja najskuteczniejszej przez wiele kolejnych lat formacji wojskowej zdolnej do adaptowania nowoczesnych technik bojowych i osiągnięcia efektów przy minimalizowaniu zaangażowania sił własnych (mongolskich).
5. Otwartość na wpływy i tolerancja dla różnych religii, takich jak buddyzm, taoizm, chrześcijaństwo, islam, manicheizm itp.
6. Adaptacja i upowszechnienie piśmiennictwa.
7. Usystematyzowanie zasad podatkowych, handlu i obrotu finansowego oraz pieniądza z kruszców szlacheckich i wymiennych banknotów papierowych.
8. Organizacja systemu przesyłania wiadomości, decyzji i poleceń.

Osiągnięcia Czyngis-chana, mimo że w wielu przypadkach będące konsekwencją umiejętnej adaptacji i zapożyczeń, pozwoliły na utworzenie imperialnej instytucji społeczno-politycznej, której nie mogła równać się średniowieczna Europa. W kolejnych latach wpływom mongolskim uległo także najwyżej rozwinięte imperium ówczesnego świata, jakim były Chiny dynastii Song.

Abstract

This article constitutes an attempt to indicate main determinants that shaped Mongolian statehood during reigns of Genghis Khan and the most important war campaigns that he organized, as well as the most important achievements from the point of view of the civilization. There can be noticed changes in the social system and abandonment of social family-tribal based relations for the benefit of developing a country with a centralized system of authority, hierarchized system of social relations. A significant meaning in the development of the Mongolian country institution is sought in setting its organizational foundations on the military model and efficient administration of the central and local levels. Furthermore, it is noticed that the important factors for creating the country were tolerance and openness to influences of various religions and systematizing tax, trade and financial transactions rules, as well as adaptation and promotion of writing.

Keywords: Mongols, Temujin, Genghis Khan, empire, military-administrative unit, legal code, shamanism

Анотация

В данной статье предпринята попытка определить основные факторы, объясняющие формирование монгольской государственности во времена правления Чингисхана и наиболее важные военные кампании, им организованные, а также наиболее важные достижения с цивилизационной точки зрения. Отмечается значительные изменения социальной системы и отход от родоплеменных общественных отношений чтоб построить государство с централизованной системой власти, с иерархической системой общественных отношений. Важное значение в построении учреждений монгольского государства имеет создание его организационных основ на военной модели и эффективной администрации уровня управления как центрального, так и локального. Кроме того, следует отметить, что важными факторами в формировании государства была толерантность и открытость на влияния различных религий, а также систематизация правил налогообложения, торговли и финансового оборота, а также адаптация и распространение грамотности.

Ключевые слова: монголы, Темуджин, Чингисхан, империя, военная организационная единица, правовой кодекс, шаманизм

dr Marian Tadeusz Mencil
jm04@o2.pl

Bibliografia

- Baabar, *Dzieje Mongolii*, przekł. S. Godziński, Warszawa 2005.
Bazyłow L., *Historia Mongolii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981.
Cau P., *Bitwy. 100 wielkich bitew w dziejach świata. Od Kadesz do zdobycia Bagdadu. Trzy tysiące lat sztuki wojennej*, Warszawa 2008.

- Czyngis-chan*, http://www.monitorowanie.webcam/about_Czyngis-chan.php [dostęp: 4.03.2016].
- Fitzgerald C.P., *Chiny. Zarys historii kultury*, tłum. A. Bogdański, Warszawa 1974.
- Genghis Khan*, <http://genghis.askdefinebeta.com/> [dostęp: 4.03.2016].
- Genghis Khan*, <http://prophecyhistory.com/node/266> [dostęp: 4.03.2016].
- Historia powszechna*, t. III, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Dynastia_Song [dostęp: 27.06.2015].
- Kałużyński S., *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983.
- Kałużyński S., *Mongolia*, Warszawa 1965.
- Kałużyński S., *Tradycje i legendy ludów Mongolii*, Warszawa 1978.
- Kęciek K., *Krwawy geniusz Czyngis-chana*, <http://www.tygodnikprzeglad.pl/krwawy-geniusz-czyngis-chana/> [dostęp: 4.03.2016].
- Kieniewicz J., *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003.
- Krzemińska A. (współpraca) Golik K., *Rudowłosa*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/274573,1,rudowlosy.read?backTo=http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1504596,1,imperium-czyngis-chana.read> [dostęp: 4.03.2016].
- Leśniewski S. *Wyjątkowy chan*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1504596,1,imperium-czyngis-chana.read> [dostęp: 4.03.2016].
- Man J., *Czyngis-chan. Życie, śmierć i zmartwychwstanie*, tłum. K i P. Chojnaccy, A. Weseli-Ginter, Warszawa 2006.
- Mencil M.T., *Nomadowie w przestrzeni mongolskiej*, „Cywilizacja i polityka” 2015, nr 13, s. 174–192.
- Nicolle D., Szpakowski W., *Bitwa nad Kałką 1223. Najazd Mongołów Czyngis-chana na Ruś*, Amercom SA, Poznań 2010.
- Oyungerel Tangad, *Scheda po Czyngis Chanie. Demokracja po mongolsku*, Warszawa 2013.
- Podhorodecki L., *Czyngis-chan*, Warszawa 1991.
- Polo M., *Opisanie świata*, przekł. A.L. Czerny, wstęp i przypisy: M. Lewicki, Warszawa 1954.
- Rodziński W., *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kałużyński, Warszawa 1970.

- Rogala J., *Klasyczne pismo mongolskie jako element tożsamości narodowej Mongołów*, [w:] *Orient w poszukiwaniu tożsamości. Materiały II Ogólnopolskiej Konferencji Orientalistycznej Warszawa, 20–21 X 2014*, red. A. Bareja-Starzyńska, M.M. Dziekan, Warszawa 2015, s. 112–137.
- Uhlig H., *Jedwabny Szlak. Kultury antyku między Chinami a Rzymem*, Warszawa 1996.
- Weatherford J., *Czyngis Chan*, Warszawa 2006.
- Wielka Historia Świata, OXFORD*, t. 4, London 2005.
- Wojna R., *Wielki świat nomadów. Między Chinami i Europą*, Warszawa 1983.
- Zatorski W., *Wojny Czyngis-chana 1194–1242*, Poznań 2015.